

INDIVID ȘI COMUNITATE ÎN EUROPA CENTRALĂ ȘI DE EST

Victor Neumann

Problema de la care plec este una care privește însăși funcționalitatea statelor central și est europene în contextul apariției noilor organisme politice supranaționale. Spre a deschide o perspectivă cel puțin acceptabilă în abordarea acestei teme am să supun discuției două noțiuni care se referă asupra evoluției sociale, anume, *individ și comunitate*. Am preferat acestea și nu altele apreciind că ele sunt între cele mai semnificative pentru înțelegerea evoluției istorice a statelor amintite, pentru aflarea diferențelor care despart Centrul și Estul Europei de Occident. Am luat în considerare faptul că o examinare critică a datelor istorice ar putea să grăbească procesul de desprindere de vechile mentalități, sensibilități, tradiții care au blocat evoluția firească spre modernitate a societăților din amintita zonă. Ipoteza de la care am pornit arată că politicul nu a fost și nu este în măsură să acopere marile probleme ce țin de formarea persoanei și a colectivității, nu a putut și nu poate să suplinească instrumentele culturale care joacă rolul fundamental în crearea punților de legătură dintre persoane, grupuri, comunități. Pedagogiile profesate în ținuturile mai sărace ale continentului au neglijat (cu bună știință uneori, inconștient, alteori) rolul individului și al comunității în structurarea societății moderne. Motivul? Ceea ce știm este că nu existau instituțiile necesare pentru informarea și formarea oamenilor și nici condițiile economice pentru structurarea comunităților în jurul unor idei productive care să satisfacă interesele personale și de grup.

Cum definim termenii de *individ și comunitate*? În accepțiunea relativ curentă, prin *individ* se înțelege o persoană cu gândire, simțuri și idei proprii, capabilă să ia decizii și să acționeze în mod responsabil¹. În accepțiunea lui Kant este vorba de omul care a ieșit din starea de minorat, ceea ce se observă în curajul de a se folosi de propriul său intelect fără ajutorul altuia². O definiție și mai simplă a fost formulată de Ortega y Gasset. Potrivit lui, individul este personalitatea autonomă care adoptă în fața vieții o atitudine conștientă³. *Comunitatea*, în schimb, presupune un grup de oameni care lucrează împreună. Înalta formă a comunității este prietenia și ea se va realiza deplin în cazul în care individul va refuza să rămână singur cu fericirea lui. Numai dacă natura polis-ului permite forme sociale cu o existență proprie, numai atunci prietenia este capabilă să exprime în viața concretă comună supremul bine și suprema

fericire umană⁴. Întrebarea pe care mi-o pun este următoarea: în ce măsură intelectualii Europei Centrale și de Est au cunoscut sensurile multiple ale acestor noțiuni și ce rol le-au atribuit atunci când au inițiat modernizarea regiunilor lor natale?

Ținând seama de evoluția societăților zonei în ultimii 150 de ani mi-a fost cu neputință să nu constat că undeva s-a strecurat o eroare gravă atunci când au fost receptate ideile revoluționare moderne și s-a trecut la constituirea grabnică a statelor naționale. *Eroarea constă în aceea că – vom insista asupra ei când vom invoca exemplele oferite de istorie – apariția statului central și est european nu a fost o încununare a aspirațiilor sociale (trebuia să fie) cum obișnuiesc să pretindă istoriografiile construite pe idealul etno-național. Aceasta pentru că individul și comunitatea nu erau pregătite spre a opta în cunoștință de cauză. Cu alte cuvinte, condițiile culturale și economice nu indică necesitatea comunităților de a se organiza potrivit structurilor statale ale Europei occidentale. De aici vom înțelege ceva mai corect de ce s-au derulat, pe toate planurile, evoluții paralele ale Vestului cu acelea ale Estului⁵. Mă grăbesc să precizez că – în pofida conținutului ei neobișnuit – observația de mai sus a avut în vedere înrudirile spirituale ale Europei Centrale și de Est cu Occidentul; a luat în seamă faptul că maturizarea inteligenței s-a petrecut (și se petrece) sub influența covârșitoare a izvoarelor culturii apusene; că idealul civilizației anglo-franceze a străbătut medii sociale relativ întinse pe toată suprafața continentului; că însăși organizarea statală a avut și are ca model pe aceea a marilor țări vestice. Persistența limbajelor culturale și politice distincte m-a făcut să cred că mersul paralel al lucrurilor a fost și în parte a rămas o realitate demnă de semnalat și de argumentat atâta timp cât tentația integrării în supranațional pare să devină opțiunea fermă a țărilor situate în spațiul central și est-central al continentului. Este o încercare onestă de a semnală eroarea inițială. În acest sens, testele critice pot fi utile, iar înțelegerea mai apropiată de realitate a trecutului ar putea contribui la schimbarea paradigmei.*

Modernizarea la care astăzi din nou aspiră societățile din Europa Centrală și de Est a fost posibilă în Vest după ce individul și comunitatea au dobândit setul de valori necesar valorificării capacității de muncă și de creație. Istoria indică drept început al acestui proces epoca Renașterii și a Reformei. Adică, momentul în care italienii, francezii, englezii, olandezii descoperă revoluția făptuită de Grecia antică, anume, *posibilitatea de desprindere de societatea organică-tribală prin admiterea folosirii spiritului analitic și critic*. Desigur, acest început este realizat de oameni exemplari, de minoritatea reprezentată de scriitori, artiști, arhitecți, oameni de știință. Ceea ce este interesant este că nu doar individualitățile își revendică în acea împrejurare dreptul la gândire, acțiune și existență proprii, dar și masa de locuitori resimte ca pe o necesitate restructurarea tipului de relații sociale. Viața comunitară va dobândi primele

sale valențe moderne o dată cu acceptarea diviziunii muncii și o dată cu apariția economiei de schimb în care rolul banului devine fundamental. Mutațiile în comportamentul individului se schimbă și la acest lucru o contribuție notabilă o aduce Reforma luterano-calvină care pune accentul pe cunoașterea Bibliei și formarea conștiinței persoanei, pe ideea de comunicare directă cu divinitatea a fiecărui individ și emanciparea de sub servituțile impuse de ierarhia bisericii catolice. Se petrece atunci cel dintâi pas decisiv în sensul desprinderii de societatea magică, de acel gen colectivist de viață în care personalitatea oamenilor fusese complet anulată. Procesul este de durată, însă el va avea rolul structurării comunităților.

Cred că fenomenele de criză care se derulează în fostele țări comuniste sunt rezultatul unei istorii care nu coincide doar cu aceea a dictaturii comuniste și că e util – spre a înțelege evoluția ideilor sociale și politice – să încercăm să revedem faptele în durată lungă a istoriei. La o analiză atentă a segmentelor sociale care au provocat tranziția dinspre medieval spre modern observăm nu numai o distanță în timp în raport cu Occidentul, dar și o diferență în ceea ce privește numărul acelor ce optează pentru transformarea modului de viață și de guvernare. Retardarea gândirii politice, respectiv, inexistența momentelor pregătitoare pentru intrarea în modernitate a unor segmente sociale mai largi a presupus așa numita "ardere a etapelor". Ea s-a petrecut în cazul comunităților central și est europene în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Să admitem că absența creațiilor originale ale Renașterii sau inexistența Reformei bisericii catolice a fost un factor semnificativ care a contribuit la întârziere. În unele regiuni precum acelea poloneze, cehe, slovace, croate, transilvane a avut loc un ecou al Renașterii și al Reformei. Impactul a fost însă minor și el nu s-a resimțit decât în cazul segmentelor sociale privilegiate. Cum altfel să vedem lucrurile de îndată ce două secole mai târziu, în evul luminilor, majoritatea populațiilor zonei trăiau fără știință de carte? Astfel a fost posibilă polarizarea societății, pe de-o parte un grup de aristocrați ne semnificativ numeric, pe de alta, o masă nestructurată, lipsită de șansa de emancipare de sub dominația administrației laice și bisericești. Fenomenul, de sorginte medievală, se prelungește până în secolul al XX-lea, favorizând ascensiunea regimurilor politice totalitare. Perioada interbelică ne oferă mostre suficiente în acest sens, de exemplu: diferențele enorme între orășeni și săteni, între munca agricolă și aceea industrială, între burghezia de sorginte aristocrată și o muncitorime firavă aflată în căutarea propriei identități. Să ne aducem aminte de ceea ce spune Popper despre o așa-zisă configurație socială asemănătoare celeia mai sus invocată. Potrivit filosofului aceasta indică supraviețuirea societății închise care seamănă cu "o unitate semi-organică ai cărei membri sunt ținuți laolaltă prin legături semi-biologice – de rudenie, conviețuire, participare la eforturi comune, la primejdii comune, la bucurii și necazuri comune"⁶. În acest tip de societate nu există competiție pentru statut între membrii ei, iar instituțiile sunt sacrosancte.

Pentru ca să se realizeze tranziția spre societatea deschisă e nevoie de o revoluție care să fie resimțită profund, adică, dezbateră critică să contribuie la analiza tabuurilor, a funcționării organismului social, la dezvăluirea aspectelor iraționale care domină activitatea instituționalizată a oamenilor.

În amintitul caz al zonei central europene programul de emancipare al celor mulți avea să debuteze nu ca o aspirație pornită de jos, ci ca o necesitate resimțită de Imperiul habsburgic. Mercantilismului austriac i se datorează prima încercare de organizare a învățământului, a administrațiilor regionale și a economiei pornind de la încurajarea structurilor sociale specifice Europei luminate. Dinamic a fost segmentul subțire de intelectuali care s-a pregătit în universitățile timpului, Viena, Paris, Berlin. În ceea ce privește Sud-Estul, rolul amintit a fost jucat de învățații greci care străbătuseră Europa și care fuseseră inspirați mai ales de contactul prelungit cu școlile italiene. Pe fondul în care populația urbană era neesențială, la fel și structurarea pe meserii și profesii, intelectualii vor deveni acea categorie de mijloc ce trebuia nu doar să pledeze pentru ideea de modernizare și pentru beneficiile ei, dar să o și facă. Prin urmare, se poate pune semnul egalității între aspirațiile revoluției pașoptiste franceze și acelea ale revoluțiilor din Europe Centrală și de Est? Sunt comparabile situațiile dacă le privim din perspectiva pedagogiei individului și a pedagogiei comunitare? O simplă evaluare a rolului individului în mediile anglo-saxone, a ascendentului istoric al orașelor-state italiene, al comunităților municipale olandeze arată cât de lipsite de fundament sunt apropierea. Încă în secolul al XVII-lea în Scoția are loc o difuzare în profunzime a culturii scrise, o multiplicare fără precedent a pregătirii pe specialități (ca exemplu, micii proprietari – adică agricultorii – reprezentau 25% din studenții universității din Glasgow). În aceeași perioadă Europa danubiană se afla abia în faza alfabetizării. Educația în Anglia era mult mai avansată în raport cu întreaga Europă continentală. Clericii bisericii anglicane fuseseră alfabetizați în proporție de 100% încă din secolul al XVI-lea. La sfârșitul secolului al XVII-lea o singură categorie socială rămăsese într-un procent de aproximativ 50% analfabetă, aceea a servitorilor și a muncitorilor necalificați⁷. Iată cum se explică formidabila deschidere a insularilor. Imperiul britanic devine o forță mondială în contextul în care majoritatea segmentelor sale sociale participă în mod conștient la o revoluție industrială, premisele unui atare proces fiind regăsite în educația religioasă și în structurarea civilizației în jurul preceptelor anglicanismului⁸. Idealul unificării Italiei în secolul al XIX-lea este susținut de o comunitate a cărei formare debutase la sfârșitul evului de mijloc și în epoca Renașterii. Căzurile Veneției, Genovei, Florenței sunt mai mult decât convingătoare atunci când căutăm să înțelegem rolul avut de viața comunitară în pregătirea intrării în modernitate. Idealul egalității și fraternității proclamat de Marea Revoluție Franceză este precedat de un lung proces de culturalizare și de formare a clasei de mijloc.

Tragedia Europei Centrale și de Est este tocmai lenta modernizare a segmentelor ei sociale, absența educației în beneficiul individului și a comunității. Identitatea culturală a Europei Centrale este un dat istoric incontestabil. Convergențele de natură să depună mărturie pentru o unitate în diversitate sunt și ele o realitate. Statul nu se naște ex nihilo ca în Rusia lui Petru I și a Ecaterinei a II-a. Atunci, de unde izvorăsc minusurile societăților în discuție? Una din explicații este aceea că nu s-a înțeles îndeajuns că majoritatea populațiilor din regiunile amintite trăiau în mediul rural, că acest fenomen perpetuându-se până la mijlocul secolului al XX-lea sau chiar până astăzi, nu putea să favorizeze educația complexă în sensul instruirii individului și, prin mijlocirea sa, a comunității. Cu alte cuvinte nu putea să genereze apariția statului de tip occidental. Clasa de mijloc a imperiului Austro-Ungar, a Vechiului regat al României, a unor întinse regiuni poloneze a fost suplinită de evrei. Consecințele exterminării lor în al doilea război mondial au ieșit în evidență mai ales după căderea sistemului totalitar comunist.

Este adevărat că păturile urbane formate din negustori, meșteșugari, funcționari și intelectuali au avut o atracție ieșită din comun pentru instruire. Tot atât de real este că desprinderea de modul de raportare instinctuală și emoțională la lume nu s-a putut petrece pe fondul păstrării privilegiilor medievale ale aristocrației. Exemplele polonez, maghiar și românesc sunt revelatoare din acest punct de vedere. E și acesta un motiv suficient de temeinic pentru ca invocarea nostalgică a Europei Centrale, ca ideal de unitate politică, să fie făcută în cunoștință de cauză⁹. O țară sau o regiune care nu are fundament social solid constituit, adică segmente instruite, capabile să înțeleagă discursul științific și tehnologic al timpului nostru nu are șansa intrării în competiție. Țări precum Cehia, Polonia și Ungaria indică un avans în ceea ce privește compatibilitatea cu sistemul vest european. Startul cu mult mai bun decât al altor țări din același areal se datorează revoluțiilor social-politice și spirituale produse în deceniile al VI-lea – VII-lea. Fenomenul trezirii conștiinței unor largi segmente ale amintitelor comunități cehă, polonă și maghiară este dovada unei prime maturități sociale de anvergură. Atunci când cooperarea este posibilă se naște și șansa de a construi ceva împreună. Dar, semințele cultivate la finele secolului al XIX-lea, rolul școlii, al educatorului, al multiplicatorului de orice fel a ieșit în evidență abia după tragediile secolului al XX-lea. Parțial, sub influența acestor modele, parțial, sub impactul evenimentelor din 1989 ori prin impulsul dat de tranziția la economia de piață și alte țări din Europa Centrală și de Est se confruntă cu primul lor proces de emancipare socială în profunzime. Acesta este și cazul României, vertebrarea comunității sale fiind probabil dependentă de înțelegerea cât mai exactă a celor două concepte călăuzitoare: individ și comunitate. Altminteri, teoriile organicității etno-naționale nu vor fi uitate¹⁰.

¹ Apud *Dictionary of contemporary English*, British National Corpus, 1995.

² Apud I. Kant, *Was ist Aufklärung?* în Kant, *Werkausgabe XI*, Herausgegeben von W. Weischedel, Suhrkamp, 1978.

³ Ortega y Gasset, *Spania nevertebrată*, Humanitas, Traducere din spaniolă, note și cuvânt înainte de Sorin Mărculescu, 1997, p. 96.

⁴ Apud Hermann Deuser, *Metaphysics of community*, "The Journal of Speculative Philosophy", vol. XI, nr. 2, 1997, pp. 82–83.

⁵ Geert Hofstede este de părere că dobândirea unui discernământ privind diferențele în modurile dominante de gândire, simțire și comportament între națiuni a devenit o problemă urgentă. Vezi G. Hofstede, *Managementul structurilor multiculturale. Software-ul gândirii*, Traducere Gabriela Ochiană, Ed. Economică, 1996. Nu mai puțin urgentă a devenit și problema compatibilizării setului de valori, de îndată ce ideea fundamentală a politicii europene contemporane este integrarea unor națiuni într-un sistem federal care să fie aplicabil în toate țările membre.

⁶ Karl Popper, *The open society and its enemies*, Routledge and Kegan Paul, London, 1966 (traducere în limba română, D. Stoianovici, Humanitas, 1993, vol. I, p. 198).

⁷ Vezi statisticile privitoare la britanici la W. M. Mathew, *Glasgow Students, 1740–1839*, în *Past and Present*, nr. 33, 1966 și la L. Stone, *Literacy and Education in England 1640–1900*, în *Past and Present*, nr. 42, 1969, apud Pierre Chaunu, *La civilization de l'Europe de Lumieres*, B. Arthaud, Paris, 1971 (traducere în limba română de Irina Mavrodin, Meridiane, București, 1986, vol. I, pp. 194–198).

⁸ Arnold Toynbee, *A Study of History*, 12 volume, 1934–1961 (*Studiu asupra istoriei*, sinteza lui D.C. Somervell, 2 volume, traducere Dan Amedeo Lăzărescu), Humanitas 1997.

⁹ Vezi studiile lui Milan Kundera, Mircea Eliade, Czeslaw Milosz și Andre Reszler cu accent disproporționat pe cultura de elită în volumul *Europa Centrală. Nevroze. Dileme. Utopii*, ediție de Adriana Babeți și Cornel Ungureanu, Polirom, Iași, 1997.

¹⁰ S-au făcut evidente apropieri între punctele de vedere interbelice și acelea de astăzi în legatură cu conceptul de etnic în revista *Academica* sau în prefețele (scrise chiar de cercetători competenți) unor ediții recente din operele intelectualilor români interbelici. Exemplul ediției Mihai Ralea, *Fenomenul Românesc*, Albatros, 1997.